

СЕЛЯНСЬКА МЕМУАРИСТИКА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ХХ СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА МАКРО-РІВНІ

О. О. Алексєєв

Запорізький національний університет

oleksijalekseev79@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5142-1484>

Ключові слова: Перша світова війна, Голодомор, Українська революція, колективізація, селянські мемуарні джерела, міжнаціональні відносини, мемуари, щоденники, листи, наратив.

У пропонованій статті досліджується потенціал селянських мемуарних джерел Південної України ХХ століття, як історичного джерела та можливостей його залучення до історичних досліджень на макро-рівнях. Проводиться аналіз дефініції «макроісторія», випадків правомірності використання даного терміна. Досліджуються тексти селянських наративів, на можливості визначення рівня інформаційного потенціалу селянської мемуаристики в питаннях вивчення глобальних історичних процесів. Розглянуто питання інформаційних можливостей селянської мемуаристики на макро-рівнях в соціально-психологічних, емоційних та етнокультурних вимірах.

PEASANT MEMOIRS OF SOUTHERN UKRAINE OF THE 20TH CENTURY AS A SOURCE FOR HISTORICAL RESEARCH AT THE MACRO LEVEL

O. Alekseev

Zaporizhzhia National University

Key words: First World War, Holodomor, Ukrainian revolution, collectivization, peasant memoir sources, international relations, memoirs, diaries, letters, narrative.

The proposed article examines the potential of peasant memoir sources of the 20th century Southern Ukraine as a historical source and the possibilities of its involvement in historical research at the macro-level. An analysis of the definition of "macrohistory" and cases of legality of using this term is carried out. The texts of peasant narratives are studied for the possibility of determining the level of the informational potential of peasant memoirs in the study of global historical processes. The question of the information possibilities of peasant memoirs at the macro-levels in socio-psychological, emotional and ethno-cultural dimensions is considered.

It was noted that the peasant memoirs differ in their informational richness not only regarding the everyday life of the peasants of Southern Ukraine: daily life, traditions, diet, family relations, leisure, etc. And they have significant potential for involving peasant memoir sources in historical research on macro-level topics: the history of the settlement of Southern Ukraine, the history of international relations, the attitude of the peasantry to the political measures of the tsarist and Soviet governments, the Russo-Japanese War of 1904-1905 and participation in it recruited peasants, the Stolypin agrarian reform, the First World War, the events of the Ukrainian revolution, the German occupation of Ukraine in 1918, Bolshevik aggression and the establishment of Soviet power, Stalin's industrialization of Ukraine, the collectivization of agriculture, the Holodomor of 1932-1933, the Second World War, the famine of 1946-1947, the beginning of the decline of the Ukrainian Soviet village in the 70s of the 20th century, and many other issues.

Перед тим, як перейти до розгляду інформативного потенціалу селянських мемуарних джерел, у питаннях історичних досліджень на макро-рівні або рівні макроісторії, доречним буде зупинитись

на питаннях, пов'язаних з загальною характеристикою області дослідження, про яку буде йти мова.

Зокрема, провести аналіз смислового змісту та визначення терміну макро-рівень історичних до-

сліджень та «макроісторія». Адже, не дивлячись на те, що макроісторичні дослідження досить активно розвивалися протягом останніх чотирьох століть, залишається багато питань відносно «розмитості кордонів» їх змісту та нечіткою належністю їх дисциплінарного статусу.

Однією з причин відсутності загальноприйнятої дефініції для визначення макроісторичного рівня є те, що термін «макроісторія» включає в себе поняття «історія», в якому вже закладено вивчення в тому числі й макроісторичних досліджень. Як наслідок, перед багатьма фаховими істориками, які займалися в тому числі й макроісторичними дослідженнями, проблеми даного рівня пізнання навіть не стояло. Дана тенденція зберігається у переважній більшості сучасних історичних досліджень, хоча термін «історія» включає в себе не лише розуміння макrorівня, а й інші рівні пізнання. Як наслідок, історична наука збагатилася такими дефініціями як «всесвітня історія», «історія цивілізації», «історія світової культури», «велика історія», «історична макродинаміка», «макроісторія» та багато інших.

В монографії Івана Леонова «Світи» макроісторії: ідеї, патерни, «гештальти» під «макроісторією» розуміється визначення максимально широкого охоплення історичної реальності та віддзеркалення її концептуального осмислення в рамках найбільших просторово-часових «розширеннях», включаючи стартову та фінальну фазу історії, з фіксацією основних історичних тенденцій та закономірностей. Просторові характеристики макроісторичного дослідження вимірюються кордонами взаємодії держав, культурних цінностей та цивілізаційних комплексів. Моделі та схеми макроісторичного дослідження мають стосуватись загальних принципів світового ладу, фіксувати максимальний рівень закономірностей які лежать в основі культурно-історичних процесів.¹

Розглядаючи можливість використання у даному дослідженні дефініції «макроісторія», не можемо не згадати дослідження американського соціолога, професора Пенсильванського університету Ренделла Колінза «Макроісторія: нариси соціології великої тривалості».² Робота Колінза звертає на себе увагу передусім широтою погляду автора, оскільки досліджувані ним процеси ма-

ють глобальний характер і направлені на виявлення універсальних історичних тенденцій, притаманних суспільствам різних типів. Такий рівень узагальнень дозволяє формувати загальнотеоретичні моделі соціально-історичної макродинаміки, до яких відносяться питання розвитку та занепаду держав, геополітичні процеси, розвиток та кризи економік.

Таким чином, не дивлячись на відсутність загальноприйнятого визначення дефініції «макроісторія», опираючись на наукові дослідження в цьому напрямку, визначаємо що термін «макроісторія» може бути використаний на рівні націй, держав, геополітичних процесів з великими часовими проміжками. Проте, аналізуючи джерельну базу селянської мемуаристики, маємо погодитись з неправомірністю залучення до дослідження такої дефініції як «макроісторія», або близьких до неї термінів. Визначивши предметом даного дослідження інформативні можливості селянської мемуаристики Південної України ХХ століття на макро-рівні. Розуміючи під макро-рівнем ті глобальні процеси, що розгорнулися у ХХ столітті, свідками й безпосередніми учасниками яких стали автори селянських мемуарних джерел, як то Перша та Друга світові війни, революційні події початку ХХ століття та пов'язана з ними громадянська війна, встановлення радянської влади, голодомори, колективізація та індустріалізація, репресії та період великого терору, національні та геополітичні процеси, занепад радянської системи керівництва.

Окремо маємо звернути увагу, що питання інформаційних можливостей окремих селянських мемуарних джерел до історичних досліджень на рівнях макро процесів, розглядав відомий українсько-американський дослідник Сергій Плохій. У своїй вступній статті до книги 15 тому «Джерела з історії Південної України» він торкається широкого спектру питань щодо можливостей селянських мемуарів як історичних джерел, визначаючи перспективні напрямки для подальших історичних досліджень.³

Проблемним питанням залишається й розв'язання справи суб'єктивізму мемуаристики загалом, та селянської мемуаристики зокрема, який витікає з самої природи мемуарного жанру. Адже, поєднує в собі колективний та особистий нара-

¹ Леонов І.В. «Миры» макроистории: идеи, паттерны, гештальты. Монография / И.В. Леонов – Санкт-Петербург, 2013. – 210 с.

² Коллинз Рендалл «Макроистория: очерки социологии большой длительности». Пер. с английского Н.С. Розова., Москва: URSS, 2015. – 504 с.

³ Плохій С. Селянська Кліо: історична пам'ять та національна ідентичність в радянській Україні // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. – Запоріжжя, 2005. – с.5 – 12

тив, сполучення яких утворює у свідомості автора мемуарного джерела складну мозаїку з історичних образів, власного життєвого досвіду, отриманих знань та процесів з формування, циркуляції та заміщення споминів автора.

Означені вище труднощі, вочевидь, погрожують досліднику при вивченні інформаційних можливостей селянських мемуарних джерел на макро-рівні, або вийти на такий рівень узагальнень коли конкретна людина та унікальний мемуарний наратив залишається далеко позаду й служить лише фоном до основного матеріалу викладеного на підставі інших історичних джерел; або залишитись на рівні переповідання авторського тексту, та життєвих історій мемуариста, позбавивши себе можливостей більш широких узагальнень. Визначена дилема в повній мірі відповідає діалектиці самої мемуаристики, оскільки відбувається зіткнення особистого і загального, «маленького» й «великого». Вирішення даної проблеми (питань достовірності і репрезентативності) може полягати у використанні методів й прийомів генералізації матеріалів.

Перспективність даного дослідження вбачається в можливості визначення рівня інформаційного потенціалу селянської мемуаристики в питаннях вивчення глобальних процесів, з врахуванням певної обмеженості джерельної бази. Додатковим аргументом на користь перспективності даного напрямку дослідження є та обставина, що хоча автори мемуарних наративів відносяться до одного стану, проте походять з різних регіонів та етнічних груп. Створюючи тим самим можливість аналізувати історичні події епохи ХХ століття з погляду людей одного стану, проте різного життєвого досвіду та світосприйняття.

Переходячи до викладу основного матеріалу, на думку одразу спадають слова прозаїка та драматурга Юрія Карловича Олеша, які згадує в своїх споминах письменник та історик Едвард Родзинський: «Добре було Ною, адже в його житті був лише один потоп. Правда потім прийшов Хам, проте теж лише один».⁴ Ці слова можемо сміливо ставити в якості епіграфа до всього ХХ століття та тих великих історичних подій, що відбувалися на українських землях й безпосередніми учасниками котрих ставали автори досліджуваних селянських мемуарних джерел. Першим таким «потопом», який наклав селянство Південної України, стають події Першої світової війни.

Мемуари Івана Марусенка, присвячено виключно періоду Першої світової війни, про свідомість обрання саме цієї теми свідчить чітко вбудована художня сюжетна лінія, його наратив чітко поділяється на частини: основні біографічні відомості у довоєнний період, військова підготовка в період строкової служби, участь у військових діях, втеча з полону та повернення додому.⁵ Події Першої світової війни займають й значне місце в мемуарних джерелах інших селянських істориків-аматорів: Михайло Алексєєв⁶, Олександр Замрія⁷ та Іван Ярошенко⁸ які як і Іван Марусенко були учасниками війни. Микола Молодик⁹ згадував у своїх споминах старшого брата, який отримав поранення на фронтах Першої світової війни, Василь Рубель¹⁰ у якості додатків до своїх мемуарів наводить листи з фронту свого брата Андрія Рубеля, який загинув у боях восени 1916 року.

У складі своїх частин, згадані автори брали участь у наймасштабніших військових операціях Першої світової війни: Першої та Другої Августівської операції, Брусиловського прориву, Липневого наступу 1917 року на Південно-Західному та Румунському фронтах. Були не лише свідками, а й брали участь у процесах що спонукали російську армію до внутрішнього розвалу.

Відображення подій Першої світової війни в селянській мемуаристиці дає можливість розглянути питання зміни погляду автора на макропроцеси учасником яких він був протягом його життя. Рівня усвідомлення власної причетності до події, яка стає поворотною в загальній історії людства.

⁵ «Солдат своєї Батьківщини». Спогади Івана Марусенка. / Упорядн. Т. Молдавська. – К., 2015. – 72 с. (Серія «Старожитності Південної України», випуск 25).

⁶ Михайло Алексєєв Спомини. // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 2. – Запоріжжя, 2005. – 516 с.

⁷ Олександр Замрія Заповіт своєму поколінню... // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. – Запоріжжя, 2005. – 484 с.

⁸ Іван Ярошенко. Щоденник. // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. – Запоріжжя, 2005. – 484 с.

⁹ Микола Молодик. Спомини. // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. Запоріжжя, 2005. 484 с.

¹⁰ Василь Рубель Історія... // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. – Запоріжжя, 2005. – 484 с.

⁴ Теперь ваша очередь // Огонек №8 от 27.02.2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://kommersant.ru/doc/1877684>

Задатися питанням чи розумів автор наративу, що став учасником явища яке повністю змінює уклад життя та рушить «старий світ»?

Мемуари Івана Марусенко та Михайла Алексєєва, присвячені виключно подіям Першої світової війни, які згаданим подіям приділяють значну увагу та визначають їх як одну з основних причин подальших історичних змін, свідчать про розуміння селянськими авторами власної причетності до значної історичної події. Проте не можемо стверджувати, що це розуміння виникає ще на стадії безпосередньої участі, адже згадані автори пишуть свої мемуарні праці вже на схилі власних років маючи за спиною значний власний досвід та багаж пізніше набутих знань. Тексти сучасників Першої світової війни, як то щоденник Івана Ярошенко та листи з фронту Андрія Рубеля, малюють картину скоріше незвичайної ситуації чи пригоди, ніж події світового масштабу.

Зупиняючись на питанні інформативних можливостей та достовірності селянських письмових особових джерел, в частині викладення подій Першої світової війни, залишається актуальною дискусія щодо цінності історичного джерела яке відповідно до самої форми створення містить значну долю суб'єктивізму закладеного особою, що творить джерело. Проводячи вивчення описового фактажу розглянутих джерел, необхідно з обережністю ставитись до викладених в них історичних фактів, проте притаманний мемуарам суб'єктивізм можемо вважати не негативною складовою, а додатковим бонусом, що дозволяє вивчати аспекти, які не можливо виявити в інших історичних джерелах.

Селянські мемуарні джерела дозволяють досліджувати питання пов'язані з подіями Першої світової війни на міждисципліному рівні, поєднуючи в собі такі напрямки як історія, соціологія, психологія та соціальна історія. Такий підхід дозволяє провести комплексний аналіз еволюції поглядів селян, змін в поведінці та визначенні власного місця в описуваних подіях. Визначити соціоантропологічні риси російської армії, які носили як позитивний, так і негативний характер, досліджувати побут та повсякденне життя селян які приймали участь в Першій світовій війні, зрозуміти зміни що відбулися у стосунках між солдатами та офіцерами, розглянути умови формування та еволюції кластерів «свій»-«чужий», пояснити поширення девіаційних проявів у поведінці вояків.

Не встигнувши ще отямитись від Першої світової війни селянство півдня України було одразу

втягнуто у вир революційних подій 1917 – 1921 років. Унікальною характерною особливістю для регіону стає виникнення цілих селянських армій Никифора Григор'єва та Нестора Махно. Активна участь селянського населення Південної України у революційних подіях початку XX століття, була зумовлена цілим рядом факторів простежити які вдається, зокрема у селянських мемуарних джерелах.

Так, завдяки особливостям рекрутського набору Російської імперії в період Першої світової війни, уряд намагався уникати великих наборів до армії селян з регіонів найбільших виробників товарного хліба, який активно експортувався державою і приносив реальний фінансовий прибуток до скарбниці. Невелика кількість населення регіону пройшло випробування війною, отримавши «антитіла» до подальшої участі у військових конфліктах. Проте, й невелика кількість селян отримала військовий досвід в умовах реального конфлікту та могла виступити в якості інструкторів та ватажків селянських загонів, а отже вище цінувалась у селянських арміях.

1920 року було зафіксовано випадок, коли мешканець села Старо-Михайлівка Бахмутського повіту Катеринославської губернії (сучасний Мар'їнський район Донецької області) Костянтин Беляєв, з погляду чекістів, проводив серед червоноармійців популяризацію махновського руху та розповсюджував агітаційні листівки. За що був заарештований та в подальшому засуджений до вищої міри покарання – розстрілу.¹¹

Відповідно, з одного боку, ми бачимо селянських авторів ветеранів Першої світової Михайла Алексєєва та Івана Ярошенко, які всіляко намагаються уникати участі в будь яких військових конфліктах, стаючи справжніми «профі» у питаннях як видати стан свого здоров'я не відповідним до військової служби. З іншого боку, селянська мемуаристика має значний потенціал до вивчення діяльності селянських загонів, що діяли на терені Південної України в період буремних подій 1918-1921 років.

Залучення до історичних досліджень означеного періоду селянських мемуарних джерел, дозволяє розвінчати один з міфів сформованих ще радянською історіографією, що має вплив на історичну науку – міф про певну пасивність селянського середовища в період великих перетворень 1918-1921 років. Проголошення провідної ролі пролетаріату, як «старшого брата» над селян-

¹¹ Архів управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області Протокол. Спр. П – 26943, арк. 18 – 21.

ською верствою, призвело до спрощення підходу до подій, що відбувалися в цей час на селі. Традиційною для радянської історичної науки стала схема коли процеси початку встановлення більшовицької влади розглядалися за лінією виключно протистояння «кулак – робочий». Що призводило до поверхового вивчення відношення селянства до революційних подій й створювало уявлення про «німоту» селян й їх другорядність у тих перетвореннях що відбувалися в державі.

Одним з факторів відсутності селянського голосу була й сама державна політика направлена на знищення українського селянства як самостійної верстви з перетворенням на «молодшого брата пролетаріату». Реалізуючи цю ідею влада не гребувала найжорстокішими заходами проти селян. Одним з яких були масові висилки селянства до Сибіру. Уродженець хутору Новий Ставок (сучасний Арбузинський район Миколаївської області) Кузьма Каздоба залишив нам у своїх спогадах яскраву та водночас трагічну картину депортації селян з Півдня України.¹²

Однією з причин спрощеного підходу до ролі селянства в подіях 1918-1921 років можемо вважати недостатній рівень розробки та залучення до історичної науки селянських мемуарних джерел. Адже, селянська мемуаристика дає можливість вивчати не лише історичні події на мікро-рівні, як-то діяльність окремих селянських загонів на обмеженій території, а й розглядати більш широкі картини. Торкнутися питань політичної психології селянства Південної України, диференціації політичних настроїв, формуванню « нової » мови селянина та будови нових прикладів поведінки, зокрема відносин між людиною та державними механізмами.

Так, мешканцями села Кочережки Павлоградського повіту Катеринославської губернії (сучасний Павлоградський район Дніпропетровської області), було організовано пасивний спротив намаганням встановити у селі більшовицьку владу шляхом не визнання повноважень Надзвичайної революційної трійки. Застосування шляхів примусу за рахунок ведення в населений пункт військового загону у кількості 500 шабель при 10 кулеметах результату не дали.¹³

Безумовно, встановлення радянської влади зустрічало активний спротивом населення. Ціка-

вими є мемуари вихідця з села Чорнове Одеської губернії (сучасне Андрієво-Іванівка Березівського району Одеської області) Михайла Байтальського. Який 1918 року пішов добровольцем до Червоної армії, а 1920 року вступив до комсомолу. В своїх споминах він згадує, що брав участь у похованнях комсомольців які брали участь в проведенні продрозверстки «лежали, по плечі накриті старим брезентом. Обличчя були сині, розбухлі. Перед тим, як вбити, їм різали животи та набивали їх зерном».¹⁴

Селянські мемуарні джерела стають й важливим джерелом до досліджень питань пов'язаних з подіями Голодомору 1932-1933 років, адже їх автори були не лише безпосередніми свідками, а тими людьми проти яких й був направлений удар голодом. До часів коли стало можливим повноцінне дослідження Голодомору 1932-1933 років, вдалося дожити лише не багатьом свідкам тих подій. Тому, важливим є проведення комплексного аналізу джерел особового походження – щоденників, автобіографій та мемуарів людей які висвітлюють трагедію Голодомору. Їх дослідження дає можливість, не лише відтворити або уточнити вже відомі факти, а й глибше зрозуміти саму історичну епоху та її колорит.

Свідчення авторів селянських мемуарних джерел, додають автентичності до картини історії, й дозволяють простежити впливи, радянської освіти та пропаганди, зрозуміти яким чином діяв державний механізм у питаннях знищення будь-якої опозиційної думки або спротиву серед селянства. Лакмусовим папірцем, у питаннях успішності держави по насадженню власних ідеологічних форм серед селянської верстви на макро-рівнях, стає саме питання відображення Голодомору 1932-1933 років та розуміння селянством його причин.

З одного боку, ми бачимо, що у мемуарах Данила Коншина, жителя с. Більманка (Більмацький район Запорізької області), питання Голодомору майже не підіймається. А його основною причиною визначається, не поганий врожай 1932 року, внаслідок посухи, яка охопила не лише район, але й всю область.¹⁵ З іншого боку, уродженець с. Новогорожене (Баштанський район Миколаївської області) Сергій Сало, причиною голоду 1932-1933 років, називає бажання прискорити процес кооперування хліборобів, загнавши всіх селян у кол-

¹² Каздоба К. Заметений шлях. Спогади про хресну дорогу розкуркулених. Мюнхен-Аделаїда, 1974. – 367 с.

¹³ Державний архів Дніпропетровської області. 3 протоколу засідання Надзвичайної революційної трійки. Ф. 3374, о. 1, спр. 2, арк. 33 – 34.

¹⁴ Байтальський М. Д. Тетради для внуков : Воспоминания. Москва, 1976 [Електронний доступ]: <https://libking.ru/books/nonf/-nonf-biography/527096-3-mihail-baytalskiy-tetradi-dlya-vnukov.html#book>

¹⁵ Коншин Д. Рассказ о своей жизни... / Передмова С. Шевчук. – Запоріжжя, 2008. – с. 196

госпи. Необхідність завершити створення колгоспів, Сергій Сало у своїх мемуарах пов'язує також з міжнародною обстановкою, зокрема виникнення в країнах Європи фашиських режимів та мріями радянського керівництва про скору світову революцію. Сергій Сало відверто каже, що голод було створено штучно, з метою «підстобнути», щоб хлібороби самі масово пішли у колгоспи.¹⁶

Як бачимо, перед нами постає два протилежних підходи до питання причин Голодомору в Україні 1932-1933 років. Один, так би мовити, повністю відповідає офіційній радянській пропаганді про неврожайний та посушливий рік. Інший, розглядає причини голоду більш глибоко, й фактично стає за своїм змістовним напрямком антирадянським. З огляду на те, що згадані мемуари писалися приблизно один й той самий час – у 80-х роках ХХ століття, маємо відкинути фактори часу, доступу до інформації та впливу державної пропаганди, яка подавалася однаково для всіх. Відповідно виникає необхідність пошуку лакун, що створювали можливості до інакодумства на інших рівнях.

Характерною для селянської мемуаристики, у частині присвяченій Голодомору, є можливість широких узагальнень від мікро-рівнів до макро-рівня. Від опису подій 1932-1933 років у окремому селі, до розуміння загальнодержавного шаблону дій по фактичному знищенню думаючого та найбільш працьовитого прошарку селянства. Зокрема, інформацію про діяльність бригад активістів, які синхронно діяли на терені Південної України з метою повної викачки ресурсів з села.

Так Сергій Сало згадує, що по дворах почали ходити «комісії по із'яттю ізлішков», які склалися з членів «Комнезаму», комсомолу і членів партії. Комісії обшукували хату, комору, по городах ходили з щупами, вишукуючи приховане зерно.¹⁷

Бригади ми зустрічаємо і у мемуарах Михайла Алексєєва. Судячи з того, що він називає прізвища людей, що входили до комісій які мали вилучати «ізлішки», ми знаходимо підтвердження, що до їх складу входили переважно місцеві активісти. Комісії вилучали у селян той хліб, який вони отримали (15%) від того, що було здано державі. Проте, це не вирішило проблеми недостачі і комі-

сії перейшли до вилучення і іншого майна.¹⁸

На прикладі викладу трагедії Голодомору в селянських мемуарних джерелах ХХ століття, ми можемо простежувати як зміни ступеня само цензури, так і певну консервацію у підходах до викладення матеріалів селянськими авторами. Таким чином, у нас виникає можливість проведення додаткового аналізу у напрямку вивчення факторів, які впливали на особу в рамках певної соціальної групи у питанні формування самосвідомості людини на загальнодержавних макро-рівнях.

Розкуркулювання, колективізація, Голодомор 1932-1933 років в Україні спільно з «активною роботою» сталінської репресивної машини, призводять до масового розчарування селян в новій комуністичній владі. Відбуваються суттєві зміни в соціально-демографічному вимірі південноукраїнського регіону, адже селяни масово намагаються залишати рідні місця та перебиратися до міст, тим більше такі умови були створені процесами пов'язаними з індустріалізацією регіону.

Михайло Алексєєв у своїх мемуарах згадував свій візит 1934 року до м. Запоріжжя та зустріч з своїми колишніми односельцями, які поїхали на «великі будівництва» промислового комплексу міста. Його опис, тих жакливих умов життя, в яких опинилися його земляки, може стати чудовим доповненням до будь якого великого історичного дослідження присвяченого подіям першої п'ятирічки.¹⁹

Підтвердження не сприйняття частиною селянства урбаністичної культури, що формувалась, бачимо й в споминах вихідця з Мелітопольщини на Запоріжжі, Івана Овечко який разом з родиною був переселений на Донеччину як сім'я куркуля. В своїх спогадах виданих в 2002 році він згадує «як скучав за рідною хатою, за широким степом».²⁰

Матеріал до аналізу зіткнення урбаністичної культури з сільською, в період до початку Другої світової війни, дають мемуарні джерела селян Південної України, які проходили навчання в учбових закладах великих міст, зокрема це спогади Сергія Сало²¹ та Миколи Молодика²². Залучатись до вивчення питань специфіки формувань міського середовища Південної України, а також взаємовпливів міських та сільських культур.

Розглядаючи інформаційні можливості селянських мемуарних джерел на макро-рівні, щодо

¹⁶ Сало Сергій. Спогади (1899 – 1946 рр.). (Серія «Старожитності Південної України», випуск 24). / Упорядн. Білівненко С., Молдавська Т. – К., 2014. – с. 66

¹⁷ Сало Сергій. Спогади (1899 – 1946 рр.). (Серія «Старожитності Південної України», випуск 24). / Упорядн. Білівненко С., Молдавська Т. – К., 2014. – с. 66

¹⁸ Михайло Алексєєв Спомини... – с. 603-604

¹⁹ Михайло Алексєєв Спомини... – с. 617

²⁰ Овечко І. Фрагменти з автобіографії. Вид.: «Украпрес», 2002. – с. 14

²¹ Сало Сергій. Спогади – 110 с.

²² Микола Молодик. Спомини... 341 с.

періоду Другої світової війни, маємо додатково звернутись до питання класифікації мемуарних джерел. Наголосивши, що в дослідження не включено великий масив мемуарних джерел створених вихідцями з сільської місцевості Південної України, які були рекрутовані до війська та брали участь у військових діях. До даного типу джерел можемо віднести спомини офіцерів, рядових та працівників тилу, що були вихідцями з сільських родин південної українських земель та стали свідками подій Другої світової війни, що були видані в радянський період. Оскільки даний вид джерел є більш дотичний до поняття військової мемуаристики, ніж до терміну селянської мемуаристики.

Аналізуючи, доступні на цей час, селянські мемуарні джерела, відзначаємо, що Друга світова війна представлена в кожному з рукописів. Винятком стає лише праця Василя Рубеля, хоча й він, у додатках до рукопису згадує враження свого брата Тихона Рубеля від німецького окупаційного режиму.²³ В даних джерелах, а особливо в спогадах Михайла Алексєєва, знаходимо сюжети та інформацію, які не можливо розшукати в інших джерелах радянської доби. Адже, система радянської цензури не допускала відходження від канонічного образу про Велику Вітчизняну Війну радянського народу проти німецько-фашистських загарбників.

Більш критичний погляд на події Другої світової війни знаходимо в мемуарах, які були видані за кордоном. Юрій Семенко уродженець с. Михайлівка Криворізького району Дніпропетровської області, від жовтня 1941 до 1944 року — голова «Просвіти» округи Апостолове — Кривий Ріг та член групи ОУН у Кривому Розі²⁴, значну частину своїх спогадів виданих у 1990 році в Мюнхені присвятив подіям війни, свідком якої він став. Так, Юрій Семенко свідчить про організацію опору місцевого населення партизанським комуністичним загонам та створенню у с. Михайло-Заводське Дніпропетровської області Української районової поліції, як знищувала більшовицьке підпілля.²⁵

Антикомуністичні настрої зберігалися у частини селянства й по завершенню Другої світової війни. Відомо, що 1947 року на Мелітопільщині Запорізької області, продовжувалась антибільшовицька агітація в селянському середовищі, зо-

крема розповсюджувались листівки з закликами зривати хлібозаготівлі та здійснювати терористичні акти над комуністами.²⁶

Певні сюжети представлені у селянській мемуаристиці стосовно періоду Другої світової війни, дають нам можливість привнести досить несподіваний погляд на такі масштабні питання, як діяльність винищувальних батальйонів, організація оборони, життя під окупацією та ставлення населення до окупаційної влади. Провести порівняння умов життя селянина Півдня України створених на загальнодержавному рівні німецькою окупаційною владою та радянським керівництвом.

Зрозуміти, чому аналіз селянських мемуарних джерел, зокрема рукописи Алексєєва, Запрії, Молодика, підводять дослідника до думки, що автори вважали життя під німецькою окупацією кращим ніж в умовах радянського ладу. Не дивлячись на те, що в рукописах простежується відверте розчарування селян, що німецька влада не ліквідувала колгоспну систему, а якраз навпаки активно її використовувала. Селянин продовжував здавати власний сільського господарський продукт державі, щоправда тепер вже — німецькій.

Проте, селяни не полишали надій на ліквідацію системи колгоспів, сподіваючись що після звільнення від німецько-фашистських загарбників колгоспи будуть ліквідовані. Так, селянин Великотокмацького району Запорізької області (сучасний Пологівський район Запорізької області) Григорій Сечень, у розмові з колгоспником-переселенців заявляв: «Як прийдуть фронтовики, то розженемо колгоспи, адже працюєш круглий рік як проклятий і залишаєшся голодним, адже хліба не дадуть».²⁷

Окремого розгляду потребує питання інформаційних можливостей селянської мемуаристики Південної України ХХ століття, що відбувалися на макро-рівнях в соціально-психологічних, емоційних та етнокультурних вимірах. До них маємо передусім віднести зміни, що вели до питань національної само ідентифікації, міжетнічних відносин, побудові національних проєктів в ХХ столітті, українізації та її згорання.

В питанні само ідентифікації та розподілу на

²³ Василь Рубель Історія... - 484 с.

²⁴ Щур Ю. Історія Криворіжжя в роки Другої світової війни. 2006., с.1.

²⁵ Семенко Ю. Тички. - Мюнхен, 1990., с. 8.

²⁶ Державний архів Запорізької області.З розпорядження секретаря Запорізького обкому КП(б)У Л. Брежнєва про посилення боротьби з ворожими елементами – шпигунами, диверсантами і шкідниками. Ф. П – 102. Оп. 2. – Спр. 634. Арк. 29 – 32

²⁷ Державний архів Запорізької області. З інформації Великотокмацького РК КП(б)У Запорізькому ОК КП(б)У про «ворожі» розмови колгоспників. Ф. II – 102. Оп. 1. – Спр. 1172. Арк. 36, 38

дефініції «свій» - «чужий» на макро-рівні, селянські мемуарні джерела дозволяють простежувати ті еволюційні зміни, що відбувалися в середині селянської верстви у питанні міжнаціональних та міжетнічних відносин у ХХ столітті. Можемо спостерігати процеси впливів макро подій на формування національної самосвідомості в селянському середовищі Південної України. Одним з таких поштовхів до самоідентичності та розподілу на «свій» - «чужий» стає Перша світова війна.

Загалом, з початком Першої світової війни, можемо спостерігати загострення національного питання та питань національного самовизначення, як між ворогуючими націями так і націями однієї імперії. В селянських мемуарних джерелах знаходимо специфічний погляд на популярну в сучасній українській історіографії тезу про Першу світову війну, як трагедію українського народу, якому довелося воювати один з одним в арміях Російської та Австро-Угорської імперіях. Зустріч з одноплемінниками з іншого боку фронту описав у своїх спогадах Іван Марусенко, який брав участь у форсуванні російською армією р. Сян у серпні 1914 року та описав випадок, як під час бою з ворожих лав почали просити припинити вогонь, аргументуючи тим, що вони теж руські і реакцію на це їхнього офіцера, який їм відповідав, що «нам таких русских не надо».²⁸

Бачимо, що серед селян, рекрутованих до російської армії з теренів південної та східної України, не простежується ідея про протистояння з одноплемінниками в армії супротивника, як трагедія власного народу. Розуміючи етнічну близькість з українцями у складі австро-угорської армії, вони все ж не ототожнюють їх з власною національною само ідентичністю називаючи їх руськими або русинами.

У складі російської армії спостерігаємо активний розподіл за національною та географічною ознакою походження. Для солдат російської армії питання самоідентичності та належності оточення до інших націй, стає одним з факторів взаємовідносин. І якщо недовіра до підданих Російської імперії німецького походження виглядає досить природно, на фоні протистояння німецькій армії, то складні відносини в середині російської армії між іншими національними групами та фактичним формуванням землячеств свідчить, що протистояння народів у Першій світовій війні призвело до загострення питань національної

само ідентичності серед рядового складу російської армії.

Всю складність та різноманітність міжнаціональних відносин та питань локальної ідентичності в середині російської армії, з погляду селянина, ми можемо досліджувати за мемуарами Михайла Алексєєва. Вказані мемуари дозволяють розглянути розподіл за етнічним та локальним принципом на «свій» - «чужий» та краще зрозуміти стосунки в середині російської армії. Причому певні його висловлювання за сучасним виміром ми можемо сміливо називати не політ коректними, проте сам автор не вкладає жодного негативу в свої висловлювання. Михайло Алексєєв, будучи етнічним росіянином, не лише спокійно ставиться до того, що його товариші по службі називають «кацапом», а й сам застосовує даний термін до іншого росіянина з м. Пенза.²⁹

Певна невизначеність з етнонімами і пошук вірного для себе визначення національної приналежності, простежується і у інших селянських авторів, які стали предметом даного дослідження. У мемуарах Олександра Замрії знаходимо дуже характерну згадку, коли він описуючи національний склад артилерійської батареї в якій служив, вживає термін «таврчанин» і тут же виправляє самого себе пише «точніше українців».³⁰

У спогадах Михайла Алексєєва ми бачимо, що для нього, як для селянина важливим є не так етнічне походження, як локальна ідентичність за фактом землі народження. Його розподіл «свій» - «чужий» проходить за лініями «кацап» - «хохол» та «таврчанские» - «пензенцы», «сибиряки», «москвичи» та ін. Проте, можемо відзначити, що серед «своїх», «земляків» у Алексєєва простежуються люди різних національних груп: і українців, і росіян, і ін. Однак, вони залишаються для нього своїми по принципу походження, принципу землі, що характерно саме для селянської самосвідомості.

Схожий підхід спостерігаємо в мемуарах Олександра Замрії та Івана Ярошенко, які відносять до «своїх» перш за все родичів, потім земляків, не акцентуючи уваги на їх національній приналежності та намагаються триматися разом. Так Андрій Рубель, так само як і Михайло Алексєєв, найбільше шкодує про те що, він змушений був при зарахуванні в учбову команду залишити своїх односельців. А Олександр Замрія постійно підтримує зв'язок з своїм земляком та сватом, який служив у гарнізоні Царського Села.³¹

²⁸ «Солдат своєї Батьківщини». Спогади Івана Марусенка. (Серія «Старожитності Південної України», випуск 25) / Упорядн. Т.Молдавська. – К., 2015. – с. 26

²⁹ Михайло Алексєєв Споми... – с. 521

³⁰ Олександр Замрія Заповіт... – с. 229

³¹ Олександр Замрія Заповіт... – с. 225

Окремо виділяємо, що у спогадах Михайла Алексєєва періоду Першої світової війни, переважно зустрічаються термін «кацап» та «хохол», офіційний термін для того часу «малорос» фактично не використовується. Назви «українець» або «росіянин» зустрічається доволі рідко. Це підтверджує, що для селянського середовища Південної України ці терміни були мало вживані. Характерним епізодом у питанні національної само ідентифікації, є згадані Алексєєвим події 1917 року з встановленням в Україні Гетьманату, у зв'язку з чим він та його земляки не підлягали демобілізації адже «вважалися українцями».³²

Отже, селянські мемуарні джерела, дають широкі можливості для дослідження питань еволюції національної самосвідомості у селянському середовищі півдня України. Події Першої світової війни та макро процеси, що відбувалися у розвитку самосвідомості її безпосередніх учасників, стають ще одним напрямком для історичного дослідження на макро рівні – розвиток національних проектів.

Війна надала новий поштовх для піднесення вгору національного питання, продовжуючи тенденції які були закладені у другій половині XIX століття. Селянська мемуаристика дозволяє простежувати зміни державної політики до національних проектів та сприйняття населенням, в нашому випадку переважно селянського стану, до глобальних змін які відбувалися на національному напрямку. Це дає можливість досить детально розглянути еволюційні переходи від мікро рівнів до макро рівнів, від локальної ідентичності до національних проектів, від окремої людини до розуміння нації.

В умовах військового конфлікту Першої світової війни, політика державного уряду направлялася на нівелювання локальних проявів ідентичної належності на тлі зростання популяризації загальнодержавного проекту. Проекту Великої Росії, яка часто в селянській мемуаристиці виступає під терміном «Родіна», що протистоїть у війні значним зовнішнім силам Австрії та Німеччини й перемогти які можливо лише за умови повного об'єднання всіх сил в середині Російської імперії.

До аналізу питання активізації пан-російського проекту на макро рівні в умовах «Великої війни» можуть бути залучені, в першу чергу, мемуарні джерела Михайла Алексєєва, Олександра Запріі, Івана Ярошенко, Василя Рубеля, Данила Коншина та Івана Марусенко. Ці джерела дозволяють надати певну оцінку успішності державної

політики в побудові об'єднуючого проекту навколо теми спільного ворога та необхідності захисту спільної для різних народів батьківщини – «Родіни». Та побудувати, враховуючи цей досвід, ефективні засоби протидії сучасній російській агресії.

Селянська мемуаристика дозволяє аналізувати хід та наслідки російської державної політики в популяризації великого пан-російського проекту, активізованого Першою світовою війною та підхопленого пізніше вже радянською владою. У випадку з листами з фронту Андрія Рубеля, можемо спостерігати еволюцію від висловів «гнали» на війну та «нас скоро выгонят в окопы»³³, на що він нарікав у своїх перших листах до зміни, що треба захищати «Родіну», або «Святую Русь» та своєю службою отримуючи звання унтер-офіцера.

Продовження даного наративу спостерігаємо в спогадах Івана Марусенко, написаних в дусі військової мемуаристики та повністю присвяченими подіям Першої світової війни. Адже його сприйняття батьківщини є швидше наслідком пропагандистської діяльності ще царського уряду, ніж більш пізнім радянським нашаруванням. Замислюючись над втечею з німецького полону, він говорить, що буде втікати на батьківщину, у Росію. А після успішної втечі на допиті в російському штабі називає себе українцем.

Не менш важливим є залучення селянських мемуарних текстів до розгляду формування макро події, яка формувалась фактично паралельно з пан російським проектом, а саме коренізація та українізація. Зокрема, простежувати, як на макро рівні політика державного уряду та зміни в суспільно-політичному устрої призводили до активізації національних проектів, в тому числі українського. Спостерігати глобальні зміни, які відбувалися в свідомості суспільства, на прикладі рядових членів спільноти в переході від регіонального патріотизму вбудованого за принципом походження з певних губерній Російської імперії, до усвідомлення свої національної або етнічної приналежності. Розуміння представниками різних національно-етнічних груп, що мешкали у південно-східному регіоні, належності цих земель до українських територій.

Звертає на себе увагу той факт, що віднесення Таврійської губернії до складу Української народної республіки Третім універсалом Центральної Ради 1917 року³⁴, було сприйнято сучасниками

³³ Василь Рубель. Історія... - с. 160

³⁴ (III) Універсал Української Центральної Ради. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-3.html>

³² Михайло Алексєєв Спомины... – с. 547

авторами селянських текстів як цілком природній факт. Не виключенням з цього був й росіянин за етнічним походженням, мешканець Таврійської губернії Михайло Алексєєв. Який цілком спокійно ставився до подій періоду української революції, розглядаючи українсько-більшовицьку війну у контексті регіонально-політичних розбіжностей.

З встановленням радянської влади та утворенням УСРР, новий уряд намагався зіграти на національному питанні, активно розвивав політику українізації регіону. Важливим джерелом до питання впливів та загального сприйняття процесів українізації на території Південної України можуть стати селянські мемуарні наративи. Серед яких в першу чергу виділяємо спомини Миколи Молодика. Він був відвертим прихильником українізації та симпатизував Українській Центральній Раді, адже на час революційних подій 1917 року йому виповнилось лише 11 років і він був учнем селянської чотирьохкласної школи. І став безпосереднім свідком переходу навчання на українську мову. Микола Молодик позитивно сприйняв й радянську хвилю українізації розпочатої 1923 року, яка набула свого максимуму 1926 року, особливо відзначаючи розвиток українського театрального мистецтва.

Цікавим документом залученим до вивчення періоду українізації стає щоденник Івана Ярошенко. У якому починаючи з 1924 року відзначаємо різке збільшення кількості українських слів з фактичним переходом записів датованих 1926 роком на українську мову. З подальшим поверненням наприкінці 30-х років автора щоденника до російської мови. Щоденник Івана Ярошенка стає свідченням припинення державної політики українізації та поразки української мови у міському середовищі Півдня України.

Проте, селянська мемуаристика, як джерело до вивчення глобального протистояння в степовому регіоні України, між пан-російською та українською культурою, дає можливість робити висновки, що події першої половини XX століття змінили глобальний

розклад сил в бік зростання української культурної хвилі. Вона охопила широкі верстви населення й безпосередньо торкнулася не лише селян українського етнічного походження, а й представників інших націй. Одним з факторів підтвердження даної тези можемо вважати спогади Михайла Алексєєва, аналіз яких дає право стверджувати, що їх автор є українізованим росіянином.

Лише на наведених прикладах залучення селянської мемуаристики Південної України XX століття до історичних досліджень макро-рівня, можемо казати про перспективність даного напрямку. Та необхідністю відкинути зверхне ставлення до них, як до певної «примітивної», побутової або повністю родинної історії. Отримуючи від селянської мемуаристики лише поверхову інформацію та ігноруючи її справжній потенціал для дослідника. Оскільки дані джерела являють собою важливе історичне джерело, яке дозволяє аналізувати не лише певні історичні події, а й віддзеркалює загальні напрямки суспільного розвитку.

Селянські наративи відрізняються інформаційною насиченістю не лише щодо питань повсякденного буття селян Південної України: побут, традиції, раціон харчування, родинні відносини, дозвілля тощо. А й мають значний потенціал для залучення селянських мемуарних джерел до історичних досліджень за темами макро-рівня: історія заселення Південної України, історії між-національних стосунків, ставлення селянства до політичних заходів царського і радянського урядів, російсько-японської війни 1904 – 1905 років та участі в ній рекрутованих селян, століпінської аграрної реформи, Перша світова війна, подій української революції, німецької окупації України 1918 року, більшовицької агресії та встановленні радянської влади, сталінської індустріалізації України, колективізації сільського господарства, голодомор 1932 – 1933 років, Друга світова війна, голод 1946 – 1947 років, початку занепаду українського радянського села в 70-ті роки XX століття, та багатьох інших питань.

References

(III) Station wagon of the Ukrainian Central Rada. [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-3.html>

Archives of the Security Service of Ukraine in the Dnipropetrovsk Region Protocol. Spr. P – 26943, sheet. 18 - 21.

Baitalsky M. D. Notebooks for grandchildren: Memories. Moscow, 1976 [Electronic access]: <https://libking.ru/books/nonf-/nonf-biography/527096-3-mihail-baytalskiy-tetrad-dlya-vnukov.html#book>

Collins Rendall «Macrohistory: Essays on the Sociology of the Big Longevity.» Trans. from the English N.S. Rozova, Moscow: URSS, 2015. – 504 p.

- D. Konshin. Story about my life... / Foreword by S. Shevchuk. - Zaporizhzhia, 2008. - 272 p.
- Ivan Yaroshenko. Diary. // Memoirs and diaries. Part 1 / Compilers: A. Boyko, S. Plokhii / Forewords: S. Plokhii, A. Boyko, V. Chop, V. Milchev // Sources of the history of Southern Ukraine. Volume 5. Book 1. - Zaporizhzhia, 2005. - 484 p.
- Kazdoba K. The observed path. Memories of the way of the cross of the dispossessed. Munich-Adelaide, 1974. - 367 p.
- Leonov I.V. «Worlds» of macro-history: ideas, patterns, gestalts. Monograph / I.V. Leonov - St. Petersburg, 2013. - 210 p.
- Mykhailo Alekseev Memories. // Memoirs and diaries. Part 1 / Compilers: A. Boyko, S. Plokhii / Forewords: S. Plokhii, A. Boyko, V. Chop, V. Milchev // Sources of the history of Southern Ukraine. Volume 5. Book 2. - Zaporizhzhia, 2005. - 516 p.
- Mykola Molodik. Memories // Memoirs and diaries. Part 1 / Compilers: A. Boyko, S. Plokhii / Forewords: S. Plokhii, A. Boyko, V. Chop, V. Milchev // Sources of the history of Southern Ukraine. Volume 5. Book 1. Zaporozhye, 2005. 484 p.
- Now it's your turn // Ogonyok No. 8 of 02/27/2012. [Electronic resource]. - Access mode: <https://kommersant.ru/doc/1877684>
- Oleksandr Zamria Testament to his generation... // Memoirs and diaries. Part 1 / Compilers: A. Boyko, S. Plokhii / Forewords: S. Plokhii, A. Boyko, V. Chop, V. Milchev // Sources of the history of Southern Ukraine. Volume 5. Book 1. - Zaporizhzhia, 2005. - 484 p.
- Ovechko I. Fragments from an autobiography. Publisher: «Ukrapres», 2002. - 109 p.
- Plokhii S. Selyanska Klio: historical memory and national identity in Soviet Ukraine // Memoirs and diaries. Part 1 / Compilers: A. Boyko, S. Plokhii / Forewords: S. Plokhii, A. Boyko, V. Chop, V. Milchev // Sources of the history of Southern Ukraine. Volume 5. Book 1. - Zaporizhzhia, 2005. - p. 5 - 12
- Salo Serhiy. Memories (1899-1946). (Series «Antiquities of Southern Ukraine», issue 24). / Organized Bilivnenko S., Moldavska T. - K., 2014. - 110 p.
- Semenko Yu. Tychky. - Munich, 1990. - 416 p.
- «Soldier of his Motherland». Memories of Ivan Marusenko. / Organized T. Moldavska. - K., 2015. - 72 p. (Series «Antiquities of Southern Ukraine», issue 25).
- State archive of Dnipropetrovsk region. From the minutes of the meeting of the Extraordinary Revolutionary Troika. F. 3374, Fr. 1, reference 2, sheet 33-34.
- State archive of the Zaporizhzhia region. By order of the secretary of the Zaporizhzhia regional committee of the CP(b) U L. Brezhnev on strengthening the fight against enemy elements - spies, saboteurs and pests. F. P - 102. Op. 2. - Sr. 634. Ark. 29-32
- State archive of the Zaporizhzhia region. From the information of the Velikotokmatsky RK KP(b)U Zaporizhzhia OK KP(b)U about «hostile» conversations of collective farm workers. F. II - 102. Op. 1. - Sr. 1172. Ark. 36, 38
- Vasyl Rubel History... // Memoirs and diaries. Part 1 / Compilers: A. Boyko, S. Plokhii / Forewords: S. Plokhii, A. Boyko, V. Chop, V. Milchev // Sources of the history of Southern Ukraine. Volume 5. Book 1. - Zaporizhzhia, 2005. - 484 p.
- Yu. Shchur. History of Kryvyi Rih during the Second World War. 2006.